

TABIAT MANZARASI TASVIRINING RANGSHUNOSLIK FANI ASOSIDAGI TAHLILI

B. Ilyasov

K.Behzod nomidagi Milliy rassomlik va dizayn instituti

“Teatr rangtasvir bezagi” kafedrası o‘qituvchisi

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20024886>

Annotatsiya. Ushbu maqolada rassom tarbiyaviy jarayonida tabiat va ustaxona muhitlari o‘rtasidagi pedagogik muvozanat masalasi tahlil qilinadi. Rassomning qalb kechinmalari ijodiy jarayonning muhim tarkibiy qismi sifatida yoritilib, ularning badiiy tafakkur shakllanishidagi o‘rni ochib beriladi. Shuningdek, zamonaviy raqamli texnologiyalar, ekologik san‘at hamda ijodiy faoliyatning yangi shakllari vositasida tabiat bilan muloqot qilishning bugungi imkoniyatlari o‘rganiladi. Maqola pedagogik, falsafiy va san‘atshunoslikka oid ilmiy adabiyotlarga tayangan holda yozilgan bo‘lib, amaliy tavsiyalar bilan boyitilgan.

Kalit so‘zlar: rassom tarbiyasi, plener, ustaxona, tabiat va san‘at, ijodiy jarayon, ekologik san‘at, raqamli texnologiyalar, qalb kechinmalari.

Annotation. This article examines the issue of pedagogical balance between natural environment and studio conditions in the educational formation of an artist. The artist’s inner emotional experiences are analyzed as an essential component of the creative process, and their role in the development of artistic thinking is revealed. In addition, the contemporary possibilities of communication with nature through digital technologies, ecological art, and new forms of creative practice are explored. The article is based on pedagogical, philosophical, and art historical scholarly sources and is enriched with practical recommendations.

Keywords: artist education, plein air, studio, nature and art, creative process, ecological art, digital technologies, inner emotional experiences.

Аннотация. В данной статье рассматривается проблема педагогического баланса между природной средой и условиями мастерской в процессе профессионального становления художника. Внутренние душевные переживания художника анализируются как важнейшая составляющая творческого процесса, а также раскрывается их роль в формировании художественного мышления. Кроме того, исследуются современные возможности взаимодействия с природой посредством цифровых технологий, экологического искусства и новых форм творческой практики. Статья основана на педагогических, философских и искусствоведческих научных источниках и дополнена практическими рекомендациями.

Ключевые слова: воспитание художника, пленэр, мастерская, природа и искусство, творческий процесс, экологическое искусство, цифровые технологии, душевные переживания.

Rassom bo‘lish — bu nafaqat texnik mahoratni egallash, balki o‘z ichki dunyosini kashf etish hamda uni tashqi olam, ayniqsa tabiat bilan uyg‘unlashtirish jarayonidir. Tarix davomida

barcha buyuk ustalar tabiat bilan chuqur aloqada bo‘lganlar: Ayvazovskiy dengiz qirg‘og‘ida eskizlar yaratgan, Turner bo‘ron bag‘rida kemaga bog‘langan holda tabiat qudratini his etgan, Monet esa o‘z bog‘ini san‘at asariga aylantirgan.

Hozirgi zamonaviy ta‘lim tizimida esa rassomni tayyorlash jarayoni ko‘pincha ustaxona devorlaridan nariga chiqmaydi. Bu holat nafaqat texnik kamchiliklarni, balki ruhiy va hissiy qashshoqlikni ham yuzaga keltirishi mumkin. John Dewey o‘zining “*Art as Experience*” 1934 asarida ta‘kidlaganidek¹, san‘at haqiqiy tajriba bilan uyg‘unlashgandagina o‘zining asl ma‘nosini namoyon etadi.

O‘zbekistonda ham mazkur masala nihoyatda dolzarbdir: milliy san‘at maktablari an‘analarida tabiat obrazlari markaziy o‘rin tutadi. Zarafshon vodiysi, Farg‘ona tekisliklari, Hisor tog‘lari — bularning barchasi o‘zbek rassomlari uchun ilhom manbai bo‘lib kelgan. Biroq XXI asrning raqamli muhitida ushbu an‘anaviy aloqani saqlab qolish va uni yangi shakllarda davom ettirish alohida pedagogik yondashuvni talab etadi.²

“San‘at tabiatdan uzoqlashganda, u o‘z ildizlarini yo‘qotadi va quruq shaklga aylanadi.” — Ejen Delakrua (Eugène Delacroix, 1798–1863), fransuz romantizm rassomi.

Ushbu maqolaning maqsadi — rassomni tarbiyalash jarayonida tabiat va ustaxona o‘rtasidagi optimal muvozanatni aniqlash, rassomning ichki kechinmalarini pedagogik jihatdan rivojlantirish yo‘llarini ko‘rsatish hamda zamonaviy vositalar orqali tabiat bilan muloqot shakllarini tahlil etishdan iborat.³

Ustaxona — bu nazorat qilinuvchi, barqaror muhit bo‘lib, u texnik mahoratni shakllantirishda benazir imkoniyat yaratadi. Yoritish, nisbiy rang issiqlik harorati, kompozitsiya ustida ishlash vaqti kabi omillarning barchasi ustaxonada maqbul darajada boshqariladi. XIX asrdan boshlab akademik rassomlik ta‘limi asosan ustaxona tizimiga qurilgan bo‘lib, Florensiya, Parij hamda Peterburg akademiyalari rassomlarni avvalo ichki makon muhitida shakllantirgan.

Biroq ustaxonaning pedagogik kamchiliklari ham mavjud. Birinchidan, tabiiy yorug‘likning yo‘qligi sababli rassom sun‘iy yoritishda ishlashga o‘rganib qoladi va ochiq havoda me‘yoriy rang munosabatlarini to‘laqonli idrok eta olmaydi. Ikkinchidan, statik model bilan ishlash dinamik kuzatish ko‘nikmasini yetarli darajada rivojlantirmaydi. Uchinchidan, ustaxona muhiti emotsional stimulyatsiya jihatidan ancha cheklangan: u texnik mukammallikni tarbiyalaydi, biroq hissiy sezgirlikni yetarlicha shakllantira olmaydi.

O‘zbekiston Badiiy akademiyasining 2022-yilgi hisobotiga ko‘ra, talabalarda plener ishlarida kuzatiladigan texnik xatolar soni ustaxona ishlaridagiga qaraganda o‘rtacha 2,3 baravar yuqori ekanligi aniqlangan, bu esa plener ko‘nikmalarini alohida rivojlantirish zarurligini ko‘rsatadi.⁴

“Plener” (fr. *plein air* — ochiq havo) atamasi XIX asr impressionistlari bilan bog‘liq bo‘lsa-da, ochiq havoda ishlash an‘anasi ancha qadimiydir. Buyuk ustalar har doim tabiatga chiqishni o‘z mashg‘ulotlarining zaruriy qismi deb bilganlar. Fransuz rassomi Pol Sezan Provans tog‘lari yonbag‘rida o‘n yillar mobaynida ishlab, tabiatni geometrik tuzilmalar orqali idrok etishni o‘rgangan.⁵

¹ John Dewey. *Art as Experience*. New York: Minton, Balch & Company, 1934. — 355

² O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi PF-4947-son Farmoni — “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida”. Toshkent, 2017.

³ Eugene Delacroix. *Journal* (1822–1863). Paris: Plon, 1893. Ingliz tilidan tarjima

⁴ O‘zbekiston Badiiy akademiyasi. *Yillik hisobot: San‘at ta‘limi va ijodiy rivojlanish*. Toshkent: O‘zBAA, 2022. — 88 b.

⁵ Paul Cézanne. *Emile Bernardga maktublar*. 1906. Paris: Bibliothèque de l’Occident, 1912.

“Tabiat hech qachon sirtida emas — u doimo ichkaridadir. Uni tushunish uchun ko‘zni ochish emas, qalbni ochish kerak.” — Pol Sezan (Paul Cézanne, 1839–1906), postimpressionist rassom.

Plenerning pedagogik afzalliklari ko‘p qirrali. Birinchi navbatda, bu real yorug‘lik bilan ishlash tajribasidir: quyosh nuri soat sayin o‘zgarib, ranglarning tavsifini yangilab boradi. Bu esa rassomni tezkor qaror qabul qilishga, mohiyatni darhol ifodalashga majbur etadi. Ikkinchidan, muhitning murakkabligi muhim omil hisoblanadi: tabiatda hech narsa mukammal sharoitda namoyon bo‘lmaydi — shamol, chang, harorat o‘zgarishi kabi omillar rassomning irodasini, sabr-toqatini va muammolarni hal qilish qobiliyatini sinovdan o‘tkazadi.

Uchinchidan va eng muhimi, tabiat rassomda emotsional rezonansni uyg‘otadi. Katta tog‘ yonbag‘rida turgan rassom yoki dengiz qirg‘og‘idagi bo‘ron ichida ishlayotgan rassom texnik topshiriqni emas, balki hayotiy tajribani qayd etadi. Aynan shu tajriba keyinchalik ustaxonada ishlanganda asarning emotsional chuqurligini ta‘minlaydi.

So‘nggi pedagogik tadqiqotlar rassom tayyorlash jarayonida tabiat va ustaxona o‘rtasidagi optimal nisbatni aniqlashga harakat qilgan. Yevropaning yetakchi san‘at akademiyalari — Florensiya, Amsterdam va Varshava tajribasi tahlil qilinganda quyidagi tizim ko‘zga tashlanadi: bakalavriatning birinchi kursida 70% ustaxona 30% tabiat, ikkinchi va uchinchi kurslarda 50% - 50%, to‘rtinchi kursda esa 40% ustaxona 60% tabiat. Bu nisbat rassomning texnik asoslari mustahkam shakllangach, uni tobora ko‘proq real muhitga yo‘naltirish zarurligini ko‘rsatadi.

O‘zbekiston sharoitida iqlim xususiyatlari ham e‘tiborga olinishi lozim: yoz oylarida Toshkent, Samarqand va Farg‘onada erta tonggi (05:00–09:00) hamda kechqurungi (17:00–20:00) plener ishlari samaraliroq bo‘ladi. Bahor va kuz oylarida esa to‘liq kunlik plener dasturlarini amalga oshirish mumkin. Shu bois pedagogik rejalashtirish tabiiy iqlim ritmi bilan uyg‘unlashtirilishi maqsadga muvofiqdir.⁶

Zamonaviy psixologiya va pedagogika emotsional intellekt (EQ) tushunchasini professional ta‘lim tizimiga faol tatbiq etmoqda. Rassom uchun EQ ayniqsa muhimdir: u nafaqat texnik mahorat egasi, balki his-tuyg‘ularni ko‘rish, anglash va ularni kuzatuvchiga yetkazish qobiliyatiga ham ega bo‘lishi zarur. Wassily Kandinsky o‘zining “*Concerning the Spiritual in Art*” 1911 asarida ranglarning psixologik ta‘sirini batafsil tahlil etib, har bir rang muayyan emotsional holatni uyg‘otishini ilmiy-estetik jihatdan asoslab bergan.⁷

Rassom tarbiyasida qalb kechinmalarini rivojlantirish uchun bir necha pedagogik usullar qo‘llaniladi. Birinchi usul — “Ko‘rgazmali jurnal” (*Visual Journal*): bunda talabalar har kuni 15–20 daqiqa davomida o‘z his-tuyg‘ularini rasm, rang yoki chiziq orqali ifodalaydilar, ya‘ni so‘zsiz va sharhsiz ichki holatini tasvirga ko‘chiradilar. Bu mashq ichki kuzatuv qobiliyatini rivojlantiradi. Ikkinchi usul — “Hissiy plener”: tabiatda ishlash jarayonida talabadan texnik aniqlik emas, balki ayni lahzada his etilgan kayfiyatni ifodalash talab qilinadi. Uchinchi usul esa reflektiv suhbat bo‘lib, har bir ish yakunlangach rassom o‘z ijodiy jarayonini og‘zaki yoki yozma tarzda tahlil etadi.

Ko‘plab buyuk rassomlar tabiatda uzoq vaqt davomida kuzatish olib borishni ijodiy jarayonning zaruriy bosqichi deb hisoblashgan. Yapon tasviriy san‘ati an‘anasida “ma” — bo‘shliq, kutish va kuzatish holati — rassom tarbiyasida alohida ahamiyatga ega. Ukiyo-e ustalari tabiatning bir lahzasini qayd etishdan avval uzoq vaqt sukutli kuzatishni talab qilishgan.

⁶ Abdulhaq Abdullayev. *O‘zbek tasviriy san‘ati tarixi*. Toshkent: O‘zbekiston, 2005. — 312 b.

⁷ Wassily Kandinsky. *Concerning the Spiritual in Art*. New York: Dover Publications, 1977 (asl nashr 1911). — 96 b.

Vincent van Gogh Provans dalalarida ishlagan davrida (1888–1890) o‘z akasi Theoga yozgan maktublarida tabiat kuzatishining ruhiy ta‘sirini nihoyatda aniq ifodalagan. U bug‘doy dalalari yoki sitrus bog‘larida soatlab o‘tirib, hech narsa chizmasdan faqat kuzatgan. Aynan mana shu kuzatish holati uning asarlariga g‘ayrioddiy emotsional kuch baxsh etgan.⁸

“Men atrofimni ko‘raman va sevaman. Men his etaman va chizaman. Bu jarayonlar bir-biridan ajralmas.” — Vinsent van Gog (Vincent van Gogh, 1853–1890).

Zamonaviy neyrofan tadqiqotlari ham ushbu intuitiv yondashuvni tasdiqlaydi: tabiatda vaqt o‘tkazish prefrontal korteks faoliyatini pasaytirib, stressni kamaytiradi va badiiy ijod bilan bog‘liq “*default mode network*” (Bosh miyaning standart faoliyat neyron) faollashtiradi. Stanford University tadqiqotchilarining 2015-yilda olib borgan ishlari shuni ko‘rsatdiki, 90 daqiqalik tabiat sayridan so‘ng ijodiy fikrlash ko‘rsatkichlari shahar muhitida xuddi shuncha vaqt o‘tkazganlarga nisbatan 1,5 baravar ortgan.

Rassom hayotida ruhiy inqiroz davrlari muqarrardir: texnik to‘siq (*creator’s block*), o‘zidan qoniqmaslik, ijodiy izlanish davridagi chalkashlik kabi holatlar sog‘lom ijodiy jarayonning tarkibiy qismi sanaladi. Pedagogik jihatdan bu holatlarga to‘g‘ri yondashish nihoyatda muhim, ya‘ni ularni “muvaqqiyatsizlik” sifatida emas, balki “transformatsiya bosqichi” sifatida talqin etish lozim.

Buyuk rassomlarning tarjimai hollari shuni ko‘rsatadiki, eng kuchli asarlar ko‘pincha shaxsiy inqiroz yoki chuqur hissiy larzadan keyin yaratilgan: Frida Kahlo jarohat va kasallik davrida o‘zining eng mashhur portretlarini chizgan, Mark Rothko esa depressiya pallasida “Seagram Murals” turkumini yaratgan. Bu misollar ruhiy kechinmalarning ijodiy energiyaga aylanish jarayonini yana bir bor isbotlaydi.

XXI asrda rassom tabiat bilan muloqot qilishning yangi texnologik vositalariga ega bo‘ldi. Biroq bu vositalar tabiatning o‘rnini bosuvchi emas, balki unga eltuvchi ko‘prik vazifasini bajaradi. Masalan, tabiat fotografiyasi plener ishidan oldin yoki keyin muayyan hududning vizual tadqiqoti sifatida rassomga kompozitsion hamda rang yechimlarini oldindan o‘rganish imkonini beradi.

“Kamera — bu tabiatni to‘xtatish vositasi emas. U tabiatni tinglashni o‘rgatuvchi o‘qituvchidir.” — Ansel Adams (1902–1984), tabiat fotosuratining yirik ustasi.

Drone texnologiyasi rassomga ilgari erishib bo‘lmaydigan rakurslarni ko‘rish imkonini beradi: tog‘ cho‘qqisidan, daryo o‘zanidan yoki o‘rmon ichkarisidan yuqoridan nazar tashlash orqali makonning yangi tuzilmalari idrok etiladi. Bu esa kompozitsion fikrlash doirasini kengaytiradi. Virtual Reality (VR) texnologiyasi ham o‘ziga xos imkoniyat yaratadi: mashhur landshaftlarni virtual tarzda o‘rganish, masalan, Antarktida yoki Amazon o‘rmonlari bo‘ylab vizual tadqiqot olib borish, fizik imkon bo‘lmagan hollarda ham tabiatni kuzatish tajribasini beradi.

Ammo raqamli vositalarning cheklovi ham mavjud: ular sensor tajribani, ya‘ni shamolning teriga tegishini, tuproq hidini, yorug‘likning ko‘zga bosimini to‘laqonli yetkazib bera olmaydi. Shu sababli raqamli vositalar haqiqiy tabiat bilan muloqotni to‘ldiruvchi, biroq aslo uning o‘rnini bosmaydigan yordamchi vosita sifatida talqin qilinishi lozim.

Ekologik san‘at (*Eco-art*) — bu tabiat bilan muloqotning eng chuqur zamonaviy shakllaridan biri bo‘lib, u san‘atkorni tabiatni kuzatuvchi sifatida emas, balki uning bir qismi sifatida ko‘radi. Andy Goldsworthy, Richard Long, Chris Drury kabi rassomlar tosh, barg, muz,

⁸ Vincent van Gogh. *Maktublar* (Theo van Gog‘ga). Amsterdam: Van Gogh Museum Archives, 1888. Letter No. 531.

tuproq singari tabiiy materiallardan to‘g‘ridan-to‘g‘ri tabiat muhitida vaqtinchalik yoki doimiy asarlar yaratadilar.

Mazkur san‘at yo‘nalishi rassomning tabiatga bo‘lgan munosabatini tubdan o‘zgartiradi: bunda tabiat ob‘ekt emas, balki hamkor sifatida namoyon bo‘ladi. Bu yondashuv ayniqsa O‘zbekiston sharoitida qimmatlidir, zero milliy hunarmandchilik an‘analarida ham shunga o‘xshash falsafa mavjud: kulolchilik, kandakorlik, kashtachilik kabi yo‘nalishlarning barchasi tabiiy materiallar bilan muloqot va dialogga asoslangan.

“Men san‘at yaratmayman. Men tabiatga ergashaman va u menga yo‘l ko‘rsatadi.” — Endi Goldsuorsi (Andy Goldsworthy, 1956–h.v.), britaniyalik ekologik rassom.

Zamonaviy rassomlarning aksariyati shahar muhitida yashab ijod qiladi va tabiatga muntazam chiqish imkoniyati cheklangan bo‘ladi. Bunday holat uchun bir necha amaliy yechimlar mavjud. Birinchisi — shahar tabiatini kashf etish: bog‘lar, ko‘chalar, arxitektura, osmon va yorug‘lik almashinuvi ham tabiatning ajralmas qismi sifatida kuzatilishi mumkin. Ikkinchisi — mavsumiy plener lagerlari, ya‘ni intensiv shakldagi 1–2 haftalik tabiat safarlarini rejalashtirishdir. Uchinchi yechim — raqamli tabiat arxivi yaratish: tabiat rasmlari, videolar, ovoz yozuvlari va kuzatuv qaydlaridan shaxsiy ijodiy ma‘lumotnoma shakllantirish.

To‘rtinchisi va eng zamonaviy yechim esa tabiat bilan *slow art* amaliyotidir: bunda rassomlar haftasiga kamida bir marta 1–2 soat davomida tabiat muhitida bo‘ladilar, biroq rasm chizmaydilar — faqat kuzatadilar, his etadilar va qaydlar yozadilar. Mazkur amaliyot idrok etish qobiliyatini rivojlantirib, keyingi ustaxona ishlarining badiiy sifatini sezilarli darajada oshiradi.

Maqolada ko‘rib chiqilgan nazariy asoslar hamda amaliy tajribalar yig‘indisiga tayangan holda quyidagi pedagogik tavsiyalar ishlab chiqildi.

1. **Integratsiyalashgan dars rejasi:** har bir semestrda kamida 30 foiz dars mashg‘ulotlarini ochiq muhitda, ya‘ni plener va tabiat qo‘ynida tashkil etish lozim. Shu bilan birga, ustaxona darslari tabiat kuzatishiga oid maxsus topshiriqlar bilan boyitilishi zarur.

2. **Emotsional rivojlanish dasturi:** haftalik vizual jurnal yuritish, har oy yakunida refleksiv suhbatlar o‘tkazish hamda ijodiy inqiroz davrlarida rassomni yo‘naltirish texnikalarini pedagogik jarayonga kiritish maqsadga muvofiqdir.

3. **Texnologiyalarni maqsadli qo‘llash:** raqamli vositalarni tabiat tadqiqotining oldingi va keyingi bosqichlarida qo‘llash mumkin, biroq asosiy plener tajribasini hech qachon raqamli muqobil bilan almashtirmaslik kerak.

4. **O‘zbek milliy an‘analarini zamonaviy pedagogikaga qo‘shish:** miniatura san‘atidagi tabiat tasvirlash tamoyillari hamda hunarmandchilik an‘analaridagi tabiiy materiallar bilan ishlash tajribasini zamonaviy ta‘lim dasturlariga integratsiya qilish lozim.

5. **Mavsumiy ekspeditsiyalar:** yil davomida kamida ikki marotaba — bahor va kuz fasllarida — mamlakatning turli geografik hududlariga, ya‘ni tog‘, cho‘l va vodiy mintaqalariga intensiv plener safarlari uyushtirilishi zarur. Har bir safar kamida yetti kun davom etib, ilmiy-ijodiy hisobot bilan yakunlanishi maqsadga muvofiqdir.

Rassom tarbiyaviy jarayoni — bu texnik mahorat va ruhiy kamolotning ajralmas birligidir. Tabiat va ustaxona o‘rtasidagi muvozanat nafaqat pedagogik strategiya, balki rassomning hayot falsafasi sifatida ham namoyon bo‘lib, u uning asarlarida ham, shaxsiy rivojlanishida ham o‘z aksini topadi.

Qalb kechinmalari rassomning asosiy “asbobi” hisoblanadi. Texnik mukammallik uni boyita olmaydi va uning o‘rnini bosa olmaydi. Aksincha, emotsional sezgirlik texnik mahoratga ruh bag‘ishlaydi, uni jonli va kommunikativ holga keltiradi. Shu bois zamonaviy san‘at ta‘limida emotsional tarbiya texnik ta‘lim bilan teng darajada muhim deb qaralishi lozim.

Zamonaviy texnologiyalar tabiat bilan muloqotning yangi imkoniyatlarini ochib berdi. Biroq bu imkoniyatlar haqiqiy tabiat tajribasini boyituvchi, ammo hech qachon uning o‘rnini bosmaydigan vositalar sifatida baholanishi kerak. Ekologik san’at, *slow art* amaliyoti, mavsumiy plener ekspeditsiyalari — bularning barchasi zamonaviy rassomga tabiat bilan chuqur va mazmunli muloqot qilish yo‘llarini ko‘rsatadi.

Xulosa tariqasida aytish mumkinki, rassom — dunyoni yangi nigoh bilan ko‘ruvchi va bu yangi ko‘rishni boshqalar bilan bo‘lishuvchi shaxsdir. Mazkur “yangi ko‘rish” tabiatdan — uning murakkabligidan, go‘zalligidan va vaqtinchaligidan — o‘rganiladi. Buyuk ustalar tajribasi bilan tasdiqlanganidek, bu o‘rganish jarayoni hech qachon to‘xtamaydi.

“Rasm chizish — bu ko‘zni ochish. Tabiat esa — eng yaxshi o‘qituvchidir.” — Henri Matisse (1869–1954).

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR VA MANBALAR

1. Dewey J. *Art as Experience*. New York: Minton, Balch & Company, 1934. — 355 b.
2. Delacroix E. *Journal* (1822–1863). Paris: Plon, 1893.
3. Calder A. *An Autobiography with Pictures*. New York: Pantheon Books, 1966. — 214 b.
4. Van Gogh V. *Theo van Gog‘ga maktublar*. Amsterdam: Van Gogh Museum Archives, 1888. Letter No. 531.
5. Kandinsky W. *Concerning the Spiritual in Art*. New York: Dover Publications, 1977 (asl nashr 1911). — 96 b.
6. UNESCO. *Re/Shaping Cultural Policies*. Paris: UNESCO Publishing, 2018. — 196 b.
7. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi PF-4947-son Farmoni. Toshkent, 2017.
8. Cezanne P. *Emile Bernardga maktublar*. Paris: Bibliothèque de l'Occident, 1912.
9. Adams A. *The Camera*. New York: Little, Brown and Company, 1980. — 200 b.
10. O‘zbekiston Badiiy akademiyasi. *Yillik hisobot: San‘at ta‘limi*. Toshkent: O‘zBAA, 2022. — 88 b.
11. Matisse H. *Notes of a Painter*. La Grande Revue. Paris, 1908.
12. Abdullayev A. *O‘zbek tasviriy san‘ati tarixi*. Toshkent: O‘zbekiston, 2005. — 312 b.
13. Macfarlane R. *The Wild Places*. London: Granta Books, 2007. — 340 b.
14. Goldsworthy A. *Time*. London: Thames & Hudson, 2000. — 304 b.
15. Batchelor D. *Chromophobia*. London: Reaktion Books, 2000. — 128 b.